

ОТ ПАТРИАРШИЯ КЪМ МИТРОПОЛИЯ – ДРАМАТА НА ЕДНА ПРОМЯНА В СТАТУТА НА ТЪРНОВСКАТА ЦЪРКВА В КРАЯ НА XIV В. И НАЧАЛОТО НА XV В.

Иван ТЮТЮНДЖИЕВ (Велико Търново)

Създадената в средата на 80-те години на XIII в. Търновска епископия извървяла дълъг и сложен път на своето развитие и канонично утвърждаване. През 1203 г. тя вече била в канонично общение с Цариградската патриаршия, която на практика официално признавала нейната дееспособност. През 1203–1204 г. търновският архиепископ Василий бил издигнат в ранг на примас на Българската църква и тя формално минавала на подчинение на Апостолическия престол. Нова промяна в статута и ранга на българския църковен глава настъпила през пролетта на 1235 г., когато на църковен събор в Лампсак статутът на Българската църква бил официално въздигнат (възстановен) в ранг на патриаршия с пръв патриарх Йоаким (1235–1246). Автокефалната Българска църква, институционално изградена и стабилна икономически, твърде скоро разширила своето влияние и авторитет сред *Slavia orthodoxa* и въобще в рамките на гръко-православния свят. Търновският патриарх Игнатий през 70-те години на XIII в. бил наречен „стълб на православието“, а през 1346 г. друг търновски патриарх — Симеон участвал в тържествената интронизация на първия сръбски патриарх Йоаникий и след това в коронаването на сръбския владетел Стефан Душан и неговата съпруга. Този акт, както и ръкополагането от Търновския патриарх Теодосий на Галичко-Литовския митрополит Теодорит през 1352 г. до голяма степен били в ущърб на интересите и правомощията на Константинополската патриаршия, но едновременно с това и свидетелство за ролята и влиянието на Търновската патриаршия. За безспорния авторитет на Българската православна църква през втората половина на XIV в. свидетелства и фактът, че през 1375 г. трима българи с търновско родство и корен застават начело на три самостоятелни поместни църкви — Българската, Сръбската и Руската: патриарх Евтимий (1375–1393) в Търново, патриарх Ефрем (1375–1380 и 1389–1392) в Печ и митрополитът на Киев и цяла Русия Киприян (1375–1406)¹.

В края на XIV в. Търновската патриаршия е с широко духовно-културно влияние и престиж в Източната църква, но едновременно с това понася ударите на османското завоевание. От църковната ѝ област постепенно отпаднали епархиите в Тракия, Причерноморието и Добруджа. Край на нейната самостоятелност и промяна на статута ѝ поставя завладяването на старопрестолния Търновград.

На 17 юли 1393 г. след тримесечна обсада столицата на българската държава Търново пада под турска власт. Последният търновски владетел цар Иван Шишман резидирал в Никопол, но през 1395 г. бил посечен от султан Баязид I (1389—1402). След падането на Търново населението било жестоко наказано. Видинският митрополит Йоасаф, съвременник на това събитие, пише „стана велико агарянско нашествие и се извърши пълно разорение на този град с околностите му, архиереите и гражданите му биваха гонени, подлагани по много начини на мъка и злословия“². Според Григорий Цамблак, ученик на последния Търновски патриарх Евтимий, църквите били превърнати в джамии, свещениците — изгонени и заместени с „учители на безсрамието“. Турският комендант на града посякъл в една църква 110 видни търновски граждани и боляри³. Трагична била съдбата и на самия Патриарх Евтимий. Отначало той бил принуден да напусне патриаршеската църква на хълма Царевец „Възнесение Господне“ и да се настани в църквата „Св. Петър и Павел“ в подножието на хълма. След това през 1394 г. бил „изпратен на заточение в Македония (Тракия)“ и вероятно завършил дните си в Бачковския манастир. За ролята и значението на Патриарх Евтимий най-показателни са думите на митрополит Йоасаф „О, беда! Заради благочестието си бе заточен дори и патриархът, онова светило на светилата и Христоподобният образ! Тогава мнозина казаха: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!“⁴.

Каква е съдбата на Събора на българската православна църква, за съжаление ние не знаем. От едно писмо на Константинополския патриарх Антоний IV (1389—1390, 1391—1397) от август 1394 г. до Мавровлахийския митрополит Йеремия се разбира, че патриархът и Светият синод давали позволение на митрополит Йеремия, който бил ръкоположен за глава на Молдовската църква през 1392 г., но междувременно бил изгонен от местните жители, да оглави временно търновската катедра. Поради важноста на това писмо и наличието на някои различия в превода ще цитирам гръцкия текст и новобългарския превод:

Ἱεροτάτε μητροπολίτα Μαυροβλαχίας καὶ ὑπέρτιμε, ἐν ἀγίῳ πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ τῆς ἡμῶν μετριοτητος καὶ συλλειτουργε. ἡ μετριοτης ἡμῶν ἐκχωρεῖ καὶ ἄδειαν δίδωσί σου τῇ ἱερότητι ὡς ἂν ἐπειδὴ ἀπέρχη, θεοῦ βοηθεῖα, εἰς τὴν ἀγιωτάτην ἐκκλησίαν Τρινόβου, ἔχεις ἄδειαν διενεργεῖν ἐκεῖσε πάντα τὰ τῇ ἀρχιερωσύνη ἀνήκοντα

ἀκωλύτως καὶ ἀνεμποδίστως δίχα μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως. ὀφείλεις τοιγαροῦν ἐπιβλαβέσθαι τῆς ἀγιοτάτης ταύτης ἐκκλησίας καὶ διδάσκειν τοὺς ἐν αὐτῇ εὕρισκομένους καὶ παραινεῖν αὐτοῖς καὶ εἰσηγεῖσθαι τὰ πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν καὶ ὠφέλειαν ψυχικὴν συμφεφείνοντα, ὡς συνοδικῶς ἀποκαταστάς εἰς τοῦτο παρὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος. τοῦτο γὰρ χάριν ἀπολέλυται τῇ ἱερότητί σου καὶ τὸ παρὸν προτρεπτήτιον γράμμα τῆς ἡμῶν μετριότητος δι' ἀσφάλειαν.

Εἶχε καὶ διὰ τιμίας πατριαρχικῆς χειρὸς τό. μηνὶ αὐγούστῳ ἰνδ. β' K Eἶσε kai; dia; timiva" patriarcikh" ceiro;" tov: mhni; aujgouvstw/ ijnd. bV K.

„Светейши и препочтени Мавровлахийски митрополите, любими в Светия Дух брате на наше смирение и съслужителю, мое смирение отстъпва и позволява на твое свещенство, да се оттеглиш с Божия помощ в пресветата Търновска църква, да имаш правото да отслужваш там всичко, касаещо архиерейството безпрепятствено и без спънки, с изключение само на възкачването на светия синтрон. Ти се задължаваш да овладееш тази пресвята църква, като учиш намиращите се в нея, и ги увещаваш и налагаш онова, което помага за тяхното спасение, и е от душевна полза, понеже си синодално поставен от наше смирение за това. С тази цел ти се издава настоящото удостоверително писмо⁵.

Имаше и написано с почитаемата патриаршеска ръка следното: месец август, втори индикт.“

От писмото на патриарх Антоний става ясно, че на Йеремия му се предоставяли всички епископски права с изключение на правото на светия синтрон (δίχα μόνης τῆς τοῦ ἱεροῦ συνθρόνου ἐγκαθιδρύσεως). На следващата 1395 г. Йеремия вече бил изпратен за Търново, както личи от едно писмо от месец май 1395 г. на цариградския патриарх, даващ права за временно управление на Мавровлахийската митрополия на протопоп Петър.

Τῷ αὐτῷ μηνὶ ἀπελύθη τιμία πατριαρχικὴ γραφή, ἵνα ἐκρατῆς γένηται τῆς ἀγιοτατης μητροπόλεως Μαυροβλαχίας ὁ ἐκεῖθεν ἐλθὼν πρωτοπαλᾶς, κύρ Πέτρος, καὶ ποιῇ πάντα τὰ ἐκεῖσε ἐκκλησιαστικὰ πλὴν τῆς χειροτονίας, σπουδάση δέ, ἵνα ἐκβληθῶσιν ἀπὸ τῶν ἐκεῖ καὶ οἱ εὕρισκόμενοι ἐκεῖσε ψευδοεπίσκοποι, καὶ οὕτως ἵνα τύχη ὁ λαὸς ἅπας καὶ ὁ βοεβόδας συγχωρήσεως τοῦ ἐπενεχθέντος κατ' αὐτῶν ἀφορισμοῦ πρὸ καιροῦ. ἐτάχθη δὲ τοῦτο εἶναι ἡγουν τὸ δικαίῳ εὕρισκεσθαι τὸν πρωτοπαλᾶν τῆς μητροπόλεως ταύτης, μέχρις ἂν διόρθωσις γένηται εἰς τὰ πράγματα, καὶ ἡ ὁ γνήσιος μητροπολίτης Μαυροβλαχίας ἀπέλθῃ ἐκεῖσε νῦν γὰρ περὶ τὸν Τρίναβον ἐπιδημεῖ ἢ ἄλλο τι γένηται θεραπευτικώτερον τούτου, ὅθεν διὰ πληροφορίαν ἐσημειώθη καὶ τοῦτο ἐνταῦθα.

„През същия месец се издаде почитаемо патриаршеско писмо, да бъде предстоятел над светата Мавровлахийска митрополия пристигналият за това протопоп господин Петър, да извършва всички църковни [тайнства] с изключение на ръкополагането и да се постарает да бъдат изгонени намиращите се там лъжеепископи, за да получи целият народ и войводата опрощение на наложеното им преди време отлъчване. Наreja се това да е така, т.е. протопопът да се намира в тази митрополия по право, докато се оправят нещата и истинският Мавровлахийски митрополит се завърне там (понеже сега пребивава в околностите на Търново), или стане нещо още по-оздравяващо. Ето и това е записано тук за пълнота.“⁶

Най-същественият акцент от съдържанието на писмото е свързан с информацията, че по това време (май 1395 г.) изпратеният за Търново митрополит Йеремия пребивавал в околностите на града (вероятно в някой от манастирите около него). Очевидно е, че той по някакъв начин е бил възпрепятстван в своята мисия. Възможно е патриаршеското решение за неговото назначение в Търново да не е било съгласувано с турската власт или пък да има противодействие от страна на останалото в Търново висше българско духовенство. Още повече, че митрополит Йеремия едва ли е бил достатъчно авторитетен представител на Цариградската патриаршия за търновското гражданство и клир, след като вече е бил изгонен от Молдова.

Любопитно е да се отбележи, че по време на посещението на Видинския митрополит Йоасаф и престолонаследника на Видинския трон — сина на цар Иван Срацимир — Константин в Търново, което станало, „когато настъпи втората година“ от разорението на Търново, както отбелязва самият митрополит Йоасаф, тази важна делегация била посрещаната от местния княз (турския властелин на града). Именно той дал разрешение на видинската делегация да отнесе мощите на св. Филотея във Видин. Нищо не се споменава за митрополит Йеремия, въпреки че текстът от Похвалното слово за св. Филотея, написано от видинския митрополит Йоасаф, отбелязва, че пратеничеството било посрещнато не само „по царски“, но и „по архиерейски“ и митрополит Йоасаф останал дълго време в Търново. Струва ми се, че ако митрополит Йеремия е бил в Търново по време на визитата на цар Константин и митрополит Йоасаф, едва ли последният би премълчал това в своето описание. Още повече, че официално оповестената цел на това пратеничество е свързана с искането да се получат и пренесат от Търново във Видин мощите на св. Филотея, които се намирили в Търново от времето на цар Калоян. Към това обстоятелство местният духовен глава не може да няма отношение. При това Видин е в църковния диоцез на Цариградската патриаршия, която дава разрешението на митрополит Йеремия да уреди църковните работи в Търново⁷. Що се отнася до времето на посещението на цар Кон-

стантин и митрополит Йоасаф, то би могло да се определи, ако следваме логиката на разказа на митрополит Йоасаф и приемем, че под разорението на Търново трябва да се разбира падането му под турска власт и последвалата разправа с търновското болярство и духовенство през лятото на 1393 г. Тогава втората година от тези събития ни отвежда към лятото на 1395 г. Логично е това да е станало преди 28 май 1395 г., когато светицата се е чествала за пръв път във Видин и по този повод е произнесено от митрополит Йоасаф „Похвално слово и отчасти чудесата и животът на нашата преподобна и триблажена наша майка Филотея“⁸. Фактът, че участникът в търновските събития, видинският митрополит Йоасаф, не споменава изобщо за среща с митрополит Йеремя, е показателен, че към този период (лятото на 1395 г.) той не се е установил в Търново.

В едно писмо от 26 юли 1401 г. на патриарх Матей I (1397—1410) до великия войвода на Молдова, Александър Добрия (1400—1432), в което се утвърждават правата на Йеремя като митрополит на Угровлахия, се споменава, че докато той бил изгонен от епископската катедра на Угровлахия „...се удостои с внимание от църквата Христова и беше изпратен в Търново да извършва там църковните работи“ („...λαβὼν προμήθειαν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ καὶ εἰς τὸν Τρίνωβον ἀποσταλεῖς ἐπὶ τὸ διενεργεῖν ἐκεῖ σε τὰ ἐκκλησιαστικά...“)⁹.

От тези единствени извори за горните събития научаваме за промяната, станала в управлението на „Светата Търновска църква“. Малоречивата информация поражда много въпроси и спорове в историческата литература относно съдбата на Българската патриаршия и самостоятелността на българската църква. Най-общо се оформят две тези, нюансирани от различни доводи и съображения. Една група автори (руски и български) защитават концепцията за агресивните стремежи на Цариградската патриаршия, канонично неоправдани и насочени към унищожаване самостоятелността на българската църква¹⁰. Друга група (гръцки и български изследователи) приемат, че поставянето на митрополит Йеремя начело на търновската катедра е белег за грижата на Константинополската патриаршия към овдовялата Търновска църква. Изтъква се, че лишаването на Търново от първосвещеник и висш църковен клир е резултат от жестокото отношение на турския завоевател спрямо търновското духовенство, а Цариградската патриаршия се възползва от създадалата се обстановка и я експлоатира в своя полза, като поставя Търновската църква под ведомството си¹¹.

Различните тези се дължат на обстоятелството, че и в гръцката, и в българската книжнина се появяват по-късни сведения за самостоятелност на Търновската църква и след XV в.¹² Така например Съборът на литовските православни епископи, свикан в Новгород през 1415 г., се позовава

на сръбската и българската църковна практика, която съществува „даже и до днес“. Според Е. Тахиаос подобно позоваване би било лишено от смисъл, ако Търновската патриаршия вече е била унищожена¹³. В друг паметник от XV в. „Разказ за българските и сръбските патриарси“ е записано, че „и до днес търновският патриарх давал благословията си за поставянето на Охридския архиепископ“¹⁴. Тезата за късното унищожаване на Българската патриаршия се лансира и в книгата на немския хуманист Мартин Крузиус „Туркогрецие“ (1584 г.), който посочва, че търновският митрополит се именува с титлата „патриарх“ — „Idem Patriarcha nominatur“¹⁵. Съществуват и редица други сведения, които отнасят след XV в. събитията, свързани с превръщането на Търновската патриаршия в митрополия¹⁶.

Гръцката историография отразява твърде противоречиво този процес. В първото систематично представяне на епископата на Цариградската патриаршия от Аристархис Веис в ръкопис, пазен днес в архива на Ватикана, авторът се спира на проблема, разглеждан тук в глава под заглавие: „Търново, митрополия в България под патриарха на Константинопол, почетена за известно време с патриаршески титул през XIII в. и към края на XIV в., станала отново митрополия от десети разред под вселенския патриарх“. След като прави исторически преглед на Търновската църква и отбелязва с кратка характеристика светителстването на църковните глави, стигайки до патриарх Евтимий, той пише: „Последният този Евтимий се споменава и от нашите Никодим Светогорец в неговия Синаксар на 14-ти октомври в паметта на преподобната Параскева Нова Епиватска, че написал нейното житие и житието на преподобния Йоан, ктитор на манастира Рила, но го нарича архиепископ, т. е. митрополит, а не патриарх. Българите, въпреки че отбелязват като последен от патриарсите на Търново горепосочения Евтимий, в не по-малка степен продължават в бележките си (съществуването на) патриаршията на Търново до 1463 г., че тогава била премахната със съдействието на константинополските патриарси 10 години след завладяването, което е най-голяма лъжа, както може да покажем по-нататък. Странно е обаче как и от нашите Атанасий Ипсиланти в неговите хроники стр. 105 написал без принуда някакви измислици затова и нека желаещият да ги прочете“¹⁷. Самият Атанасий Ипсиланти във фундаменталния си труд „Τα μετὰ τὴν Ἀλωσιν 1453—1789“ под 1570 г. отбелязва: „Иеракс, логотетът на Великата църква, в своята църковна история пише, че Синодът, който станал в Константинопол по времето на патриарх Митрофан III (1565—1572, 1579—1580), реши подчиняването (васализирането) на Охрид, Печ и Търново на Константинополския трон и да не са автокефални архиепископии, лошо догматизирали това някои владетели по време на християнството (Византия). След това догматизиране били хиротонисани митрополити

(като архиепископи) в тези архиепископии. Но докато Търново останало подчинено на икуменическият трон; останалите две (архиепископии) обещаваха на султана данъци, удържали на външния натиск и останали в първоначалния си ред и форма, докато константинополецът Самуил от Деркон заради неиздължените дългове подчини тогава Печ и Охрид и с усърдие и много болка добави тези сред двадесет и петте митрополии, подчинени на икуменическият трон в годината 1766—1767. Ако даде Господ, за същите години ще се разкаже по-нашироко от мен¹⁸. Това сведение дава основание на някои автори да приемат, че почти до края на XVI в. търновският митрополит се е ползвал с автокефални права, които се опитва да ликвидира патриарх Самуил Ханджери (1763—1768, 1773—1774). Йерусалимският патриарх Доситей II (1669—1707) също отнася унищожаването на Търновската патриаршия към по-късен период¹⁹. В акт на Българската екзархия от 11.05.1872 г. се споменава, че Търновската патриаршия била закрыта през 1570 г.²⁰ В научната литература се правят и опити ситуацията в Търново след 1393 г. да се обясни в контекста и като последица от развитието на българо-гръцките църковни отношения през епохата на Средновековието. Изтъква се, че Вселенската патриаршия използва падането на Търново под османска власт, за да реализира старите си амбиции по отношение на Търновската патриаршия, която тя смятала за възникнала с помощта на светските власти, т.е. неканонично. Към това се добавят и други съображения — желанието да се присвоят доходите на подведомствените на Търново епархии и религиозният мотив за духовно обгрижване на овдовелия Търновски диоцез²¹.

Конкретният анализ на „твърдите“ факти обаче не дава основание да се достигне до някакви категорични и еднозначни изводи. Ясно е, че след заточаването на патриарх Евтимий през 1394 г. Цариградската патриаршия се опитва да администрира Търновската църковна област чрез назначаването на Мавровлахийския митрополит Йеремия за архипастир на Търново. Дали той въобще е успял да пристигне в Търново и да упражнява делегираните му права, не става ясно от изворовата информация. Още повече, че както личи от документите на Цариградската патриаршия от този период, той се стреми да се върне в Молдова и да получи оспорваната му там митрополитска катедра, заемана в периода 1405—1409 г. от неговия противник Йосиф. Освен това според епархийски списък, датиран от около 1400 г., Търново, Дръстър и други български градове, за разлика от Варна, все още не са включени в границите на Константинополската патриаршия²². Ограниченият обем на правата му се определя от забраната „да не сяда на свещения синтрон“. Става дума за централния престол в олтарата зад св. престол (масата, на която се служи) и на който стои само архиереят, на когото е епархията²³. Това ограничение може да се тълкува нееднозначно. От една страна, в смисъл, че след завземането

на града и заточаването на Патриарх Евтимий цариградският патриарх е обявил Търновската църковна територия за негова и тя вече е подчинена пряко на централната епископска катедра (Цариград). Такъв акт би бил твърде драстичен и неприемлив за търновското гражданство и духовенство, преживели ужасите на завоеванието и заточаването на българския църковен глава. От друга страна, по-вероятно е това да се дължи на обстоятелството, че Патриарх Евтимий, макар и заточен, все още е жив и канонически той не може да се счита за лишен от диоцеза си. Изглежда, че самите обстоятелства (заточен патриарх, избиването на част от висшия клир) карат цариградския патриарх да положи усилия за съхраняване на християнския живот и управление на Търновската църква, като изпраща личен делегат. Още повече, че тези функции се възлагат на митрополит Йеремия, признат от Константинопол за глава на поместна църква — Молдовската. При това, както сочи Ж. Дарузес, самият митрополит Йеремия бил с негръцки произход („от славянска формация“), обстоятелство, което трябвало да направи по-приемливо за местното население назначението му в Търново. Едно е несъмнено — в случая с Йеремия не е в сила практиката на обикновения трансфер на митрополити, позната в системата на византийската патриаршия. Това се изтъква още от Ж. Дарузес, който подчертава, че изпращането на митрополит Йеремия в Търново от цариградския патриарх е за „сигурността на компрометираното духовно ръководство“ на Търновската църква. Въз основа на анализа на всички публикувани от него документи Дарузес заключава, че няма никакво основание да се твърди, че Йеремия е станал търновски митрополит. Цариградската патриаршия през 1401 г. го зачита като митрополит на Молдова. „Ако патриаршията действително бе издала подобен документ през 1394 г., то канцеларският дневник, който отразява всички последвали точно в този период събития, не би пропуснал да отбележи и нещичко относно него. Ясно е, че Търново се запазва като патриаршия. Едва доста по-късно Търново се приравнява към патриаршеските митрополии.“²⁴

Що се отнася до отношението на османската власт към църковната промяна в Търново, явно тя следва логиката на отношенията, която проявява към византийската църква. До смъртта на Патриарх Евтимий (4 април 1404 г.) не се вмесва грубо в устройството на църковния живот, а след това поради липсата вече на самостоятелна българска държава и църковен глава, т.е. когато не е в сила принципът „*Imperium sine patriarca non stare*“ (независима държава не може без самостоятелна църква), приема за естествено духовното подчинение на Търново на Цариградската патриаршия. Не бива да се забравя, че концепцията за отношението на османската власт към покорените балкански християнски народи и техните църкви се оформя доста по-късно след падането на Цариград през 1453 г. и

стабилизирането на османската имперска власт. Към времето на покоряването на Търново и деградирането на Търновската патриаршия османците очевидно нямат някаква ясна и последователно прилагана политика по проблемите на църковното устройство и управление на завладените християнски държави. Това обяснява до голяма степен относително пасивната им позиция при тези промени в църковната география и йерархия на Балканите и в частност в българските земи в края на XIV в. и началото на XV в.

Кога точно търновският митрополит получава пълни права като подчинен на Константинополския патриарх, не можем да кажем със сигурност. В едно недатирано писмо, включено сред документите на Константинополската патриаршия за 1402 г., патриархът се обръща към неназован по име търновски митрополит във връзка с негов дълг, като го заплашва със санкция на светските власти²⁵. В друго писмо на неспоменат по име цариградски патриарх до наследника на Охридския архиепископ Матей (1397 г. — август 1410 г.) се загатва, че търновската катедра вече била подведомствена на Константинопол²⁶. Дали митрополит Йеремия е успял да встъпи в делегираните му от Цариградската патриаршия права и докога евентуално ги е упражнявал, ние не знаем²⁷. Нямаме информация за това дали след него е имало други митрополити, ако да — кои са те и с какъв статут. Формално Цариградската патриаршия е могла да назначи свой титулярен епископ в Търново след смъртта на Патриарх Евтимий, т.е. след 4 април 1404 г.²⁸ Единствено сигурно е, че през 1438 г. търновският митрополит Игнатий се подписва под актовете на униатския Флорентински събор като член на делегацията на Константинополската патриаршия (ὁ μητροπολίτης Τρνόβου Ἰγνάτιος στοιχήσας ὑλέγραψα)²⁹.

Така в началото на XV в., най-вероятно след смъртта на Патриарх Евтимий (1404 г.), Търновската патриаршия приема статут на митрополия в състава на Цариградската патриаршия. При това не става дума за еднократен акт, а за плавен преход, продиктуван от липсата на възможност за процедура за избор на търновски патриарх след смъртта на Евтимий и при ликвидирането самостоятелността на българската държава. Този процес е бил улеснен от негръцкия произход на митрополит Йеремия и както констатираме на друго място, той става по-безболезнен на базата на родствените връзки и български произход на Цариградския патриарх Йосиф II и споменатия търновски митрополит Игнатий³⁰.

От гледна точка на запазване целостта на православната общност Константинополската патриаршия не може да бъде обвинена в агресивна намеса с цел унищожаване самостоятелността на българската църква. По-скоро става дума за една активна църковна политика, в контекста на която стоят събитията, свързани с налагане на властта на константинополския патриархат в Галиция (1371 г.), назначаването на митрополит във Видин (1381 г.), разкриване на митрополитската катедра в Молдова

(1389) и грижата за разстроения църковен живот в Търново. Нещо повече, през целия период на османското владичество статутът на търновския митрополит в йерархията на константинополския епископат е бил различен от този на всички останали в българските земи. Това личи както от титулатурата му („Митрополит на Търново и многоуважаем екзарх на цяла България“), така и от ролята на митрополията в състава на Цариградската патриаршия. Дори през втората половина на XVII в. англичанинът Пол Рико ѝ отрежда място сред най-значимите епархии на Константинополската патриаршия³¹. Особено показателно в това отношение е обстоятелството, че проектите на Константинополската патриаршия за самостоятелност на българската църква от 1867 и 1872 г. (Екзархията Хемус) предвиждат тя да бъде изградена на основата на Търновската митрополия и начело с нейния духовен глава, който да запази каноничната си зависимост към Цариград³².

БЕЛЕЖКИ

¹ Исторически преглед на институционалното изграждане, устройството и управлението на Българската църква през Средновековието и нейната международна дейност вж. у Дринов, М. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. — В: Избрани произведения, 2, С., 1971. Чучулаин, Ал. Ив. Софийската архиерейска катедра и главенството в Българската православна църква. С., 1937, с. 161—202. Tachiaos, A.-E. Die Aufhebung der Bulgarischen Patriarchat von Tirnovo. — Balkan Studies, 1, 1963, с. 70—72. Гόνη, Δ. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας. Ἀθήναι 1995, σσ. 31—105. Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия, т. I, От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците (Второ фототипно изд.), С., 1995, с. 320—321. Снегаров, Ив. Кратка история на съвременните православни църкви, т. II, С., 1946, с. 331 и сл. Събев, Т. Самостояйна народностна църква в средновековна България, С., 1987. Годорова, О. Православната църква и българите XV—XVIII век, С., 1997, с. 21—37. Николова, Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX—XIV в.) С., 1997. Дончева-Панайотова, Н. Григорий Цамблак и българските литературни традиции в Източна Европа XV—XVII в. В. Търново, 2004, с. 132. По-обстойно за мястото и ролята на българското духовенство в иерархията на Източната църква през XIV—XV в. вж. у Тютюнджиев, Ив. Митрополит Игнатий Търновски (? — † 1464 г.) и съборът във Ферара—Флоренция (1438—1439). — В: Црквене студје, бр. 2, Ниш, 2005, с. 229—249.

² Kalužniacki, E. Aus der panegyrischen Litteratur der Suedslaven. Wien, 1901. Variorum Reprints, London, 1971, S. 97—115; Киселков, В. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за Филотея. — БИП, 1931, г. IV, т. I, с. 169—207. За Йоасаф Бдински вж. още: Киселков, В. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 209—212., Куев, К. История на българската литература, т. I, С., 1963, с. 345—348. Куев, К. Речник на българската литература, II, С., 1977, с. 133—134. Петканова, Д. Старобългарска литература, т. II, С., 1987, с. 87—92. Грудков, В. Йоасаф Бдински и съдбата на българската народност в края на XIV в. — В: Палеобалканистика и

старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов“. В. Търново, 1995, с. 97—100.

³ Kalužniacki, E. Aus der panegyrischen Litteratur der Suedslaven. Wien, 1901. Variorum Reprints, London, 1971, S. 28—60; **Киселков, В.** Похвално слово от Григорий Цамблак. С., 1946, с. 30—60;

⁴ Kalužniacki, E. Aus der panegyrischen Litteratur der Suedslaven. Wien, 1901. Variorum Reprints, London, 1971, S. 97—115; **Киселков, В.** Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за Филотея. — БИП, 1931, г. IV, т. I, с. 192—206.; **Раковски, Г.** Няколко речи о Асеню първому великому царю болгарскомо и сыну му Асеню второму. Белград. 1860, с. 126; **Славейков, П. Р.** Как се превзело Търново без цар. — В: СБНУ, XI, 2, с. 114.; **Попов, Хр.** Евтимий, последен търновски и трапезицки патриарх (1375—1394). Пловдив, 1901; **Цанков, Ст.** Патриарх Евтимий. С., 1906; **Величков, К.** Патриарх Евтимий. Животът му, страданията и смъртта в Бачковския манастир „Св. Богородица“. Хасково, 1906.; **Златарски, В.** Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий. — Летопис на БКД, 6 (1905), с. 103—170; **Киселков, В.** Патриарх Евтимий. С., 1938. **Ангелос, Н.** Патриарх Евтимий. — В: Велико Търново, 1967, с.5.; **Богданов, Ив.** Гробът на патриарх Евтимий. С., 1987, 31—91 и цит. лит.; **Иванова, Кл.** Патриарх Евтимий. С., 1986, 94—101; **Русев, П., Ив. Гълъбов** и др. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 199—231.; **Андреев, Й.** Падането на Търново под турска власт и патриарх Евтимий. — В: Изследвания по българска история. В. Търново, 1981, с. 53. По-общо за падането на България под турска власт вж. **Ников, П.** Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — ИД, 7—8, С., 1928, 41—112.; Османската инвазия на Балканите и краят на средновековната българска държава. Трудове на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Исторически факултет, т. 32, кн. 3, 1994, В. Търново, 1996.; **Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов,** „Българите и османското завоевание (краят на XIII — средата на XV в.)“, В. Търново, 1995.

⁵ *Acta Patriarchatus Constantinopolitani.* Ed. Fr. Miclosich et Jos. Müller. Vindobonae, 1862, p. 223; **Снегаров, Ив.** Търновските митрополити в турско време. — сп. БАН, 2, 1935, с. 209—210. **Тодорова, О.** Православната църква и българите XV—XVIII в., с. 38. Гръцкият текст се разбира от Ив. Снегаров и О. Тодорова в смисъл на „забрана за ръкополагане на съпрестолни архиереи“. Според преводите на В. Гюзелев и Б. Николова следва да се разбира като „с изключение на възкачването на светия синтрон“. Вж. **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII—XV в.) в австрийските ръкописни сборки и архиви, т. I, С. 1994, с. 227. **Николова, Б.** Неравният път на признанието. Каноничното положение на българската църква през Средновековието. С., 2001, с. 121, и посочената там литература. Направеният тук превод е по изданието на **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII—XV в.) в австрийските ръкописни сборки... с. 227. За ролята на митрополит Йеремия в събитията, свързани с ранната история на молдовската църква, по-подробно вж. **Gorovei, S. Șt.** La inceputul relațiilor moldo-byzantine: contextul intemeierii mitropoliei Moldovei. — *Romanii în istoria universală*, III, 1, Iași 1988, p. 855. **Тъпкова-Займова, В., П. Бойчева.** Охрид, Търново и отвъддунавските княжества (XIII—XV в.). — Търновска книжовна школа 7, В. Търново, 2002, с. 388—389.

⁶ *Acta Patriarchatus...*, 2, p. 241. Въз основа на този текст всички автори приемат, че митрополит Йеремия се е установил в Търново и е встъпил в правата, делегирани му от Цариградската патриаршия. Вж. напр. **Тодорова, О.** Православната

църква и българите XV—XVIII в..., с. 38, **Николова, Б.** Неравният път на признанието..., с. 124. **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII—XV век) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, т. I... с. 231. Точният превод на гръцкия текст обаче не дава основание да се приеме еднозначно тази теза. В повечето извори от епохата употребата на *περί* в смисъл на „около“ е значително по-честа, отколкото в смисъл на „в“. В конкретния случай предложеният тук превод се базира на превода на Илия Илиев в **Гюзелев, В.** *Извори...* т. I, 1994, с. 231, като внася в него някои поправки, най-съществената от които касае местонахождението на Мавровлахийския митрополит, който пребивава не в Търново, а в неговите околности. Смятам, че в този вид съдържанието на извора отговаря по-адекватно на историческата обстановка, анализирана в текста.

⁷ **Kaluŋniacki, E.** *Aus der panegyrischen Litteratur der Suedslaven...* с. 121; Мисията на Константин и митрополит Йоасаф се отнася от повечето изследователи към 1394 г. Вж. **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина. т. II, С., 1943, с. 254. **Петров, П.** Търново в политическата история на България (1185—1393). — В: История на Велико Търново, т. 1, С., 1986, с. 112.; **Николова, Б.** Неравният път на признанието... с. 120. **Матанов, Хр.** Последните десетилетия — В: История на българите от древността до края на XVI век, т. I, С. 2003, с. 477. Някои автори я поставят в 1395 г. Вж. напр. **Димитров, Стр.** Велико Търново през XV—началото на XVIII век. — В: История на Велико Търново, т. 2, С., 2000, с. 16. **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци (1186—1460) генеалогия и просопография. С., 1985, с. 239, бел. 6. На друго място **Ив. Божилов** е още по-категоричен. Цитирайки Йоасаф Бдински, той пояснява: „Когато настъпи втората година (след падането на Търново, т. е 1395 г.)...“. **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII—XIV век. С., 1999, с. 667. Нееднозначните тълкувания се дължат на употребения израз от Йоасаф Бдински за времето на пратеничеството — „когато настъпи втората година“ и посочената от него като отправна 6902 г. от сътворението на света (от 1.IX.1393 г. до 31.VIII.1394 г.) за разорението на Търново. Съществува и несъответствие между годината и индиктиона (3-ти), посочени от митрополит Йоасаф. На този факт обръща внимание още **К. Иречек**. Вж. **Иречек, К.** История на българите. С., 1978, с.396, бел.30. Впрочем такива грешки при буквеното изписване на датировки са често срещани в книжовни паметници. Подобни примери в това отношение вж. у **Лихачов, Д. С.** Текстология, Ленинград, 1983, с. 65, 381 и сл. В нарочна статия, посветена на пратеничеството, **Й. Андреев** го отнася към 1395 г. и приема, че по това време митрополит Йеремя е в Търново. Неубедителен е аргументът, че употребеният от Йоасаф Бдински израз за посрещането на делегацията по „царски“ и „архиерейски“ „може да означава само едно: че видинският митрополит бил посрещнат от църковно лице с ранг, съответстващ на неговия. В случая това може да бъде само угровлахийският митрополит Йеремя“. Като отбележим, че Йеремя не е Угровлахийски (Влашки) митрополит, а Мавровлахийски (Молдовски), трябва да подчертаем, че цялата реконструкция на събитията в тази статия е подчинени на идеята да се докаже, че Йоасаф Бдински не допуска грешка в датировката, или по скоро в годината, защото дори да възприемем тезата на **Й. А.**, остава грешката в индиктиона, като посочената от него година се свързва не с падането на Търново, а с някакво „второ разорение“ (по изразу на **Й. Андреев**, станало през 1394 г.). Никъде Йоасаф Бдински не пише за

„второ разорение“, а за „пълното разорение“, последвало превземането на старопрестолния град. Не изглежда логично турците да превземат града през лятото на 1393 г., а да го разоряват една година по-късно, през 1394 г. Буди недоумение твърдението, че в споменатия от Йоасаф Бдински местен управител („търновски княз“), „трябва да видим местния санджак бей, под чиято власт се намирали земите на Шишмановото царство“. **Андреев, Й.** Едно дипломатическо пратеничество в Търново през 1395 г. ТКШ, т. 6, с. 433—436. Както е известно, през XV в. Търново е нахия, през XVI в. е център на каза в Никополския санджак. Едва през XIX в. след приемането на закона за новото административно деление на Османската империя, в чието прилагане Мидхад паша взема дейно участие, със създаването на Дунавския вилает през 1864 г. Търново става санджак в този вилает. Вж.: **Драганова С.** Материали за Дунавския вилает. С., 1980, с. 19—31 и **Драганова С.** Стопански взаимоотношения между българи и турци през XIX в. — В: Представата за „другия“ на Балканите. С., 1995, с. 91—106. Да се твърди, че в края на XIV в. разорено Търново е център на санджак, без каквито и да било податки в изворите, е произволно. По-подробно за това вж. **Ковачев, Р.** Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997, с. 46, 50. **Градева, Р.** Административна система и провинциално управление в българските земи през XV в. — В: Българският XV в. С., 1993, с. 43. **Радусев, Е, Ковачев, Р.** Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. С., 1996, с. 3, № 4. **Мутафова, Кр.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. В. Търново, 2002, с. 7—8.

⁸ **Петканова, Д.** Старобългарска литература IX—XVIII век. С., 1997, с. 465. **Γόνης, Δ.** Μοναχισμός και ησυχασμός στη Βουλγαρία (την εποχή της δυναστείας των Παλαιολόγων). — στην Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 607. **Гонис, Д.** Гръцкото „Житие на света Филотея“ (румънска версия) и проблемите около „Житието на преподобната Филотея“ (българска версия). — В: Търновска книжовна школа, т. 8, В. Търново, (2005) (под печат).

⁹ Acta Patriarchatus..., 2, p. 529.; **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII—XV век) в австрийските ръкописни сборки и архиви, т. I... с. 248.; Въз основа на това писмо почти всички автори приемат, че до август 1401 г. митрополит Йеремия управлява Търновската епархия. Вж. **Николова, Б.** Неравният път на признанието... с. 124 и посочената там литература.

¹⁰ **Голубинский, Е.** Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдавляшской. М., 1871, с. 88-89; **Дринов, М.** Исторически преглед на българската църква. — В: Избр. произведения, 2. С., 1971, с. 112 и сл.; **Чучулаин, Ал. Ив.** Софийската архиерейска катедра и главенството в Българската православна църква. С., 1937, с. 214—218, където авторът пише, че със закриването на Търновската патриаршия Цариградският патриарх „е извършил едно престъпление, от гледище на църковните канони, с насилие и груб произвол е действувал антиканонично и противоцърковно“. **Дуйчев, Ив.** Ролята на църквата за запазването на българската народност през ранните векове на османското владичество. — В: Изв. на Българската патриаршия. I. С., 1978, с. 71.; **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII—XIX век. В. Търново, 2000, с. 11.

¹¹ Според Е. Тахиаос, въпреки че Цариградската патриаршия имала интерес от превръщането на Търновската църква в редова митрополия, събитията след

1394 г. в Търново се определят като проява на грижа към останалата без църковен глава българска църква. Вж. **Tachiaos, A.-E.** Die Aufhebung der Bulgarischen Patriarchat von Tirnovo. — *Balkan Studies*, 1, 1963, с. 70—72.; Тази балансирана и обективна позиция се споделя и от Д. Гонис в единственото цялостно изследване, посветено на историята на Българската православна църква, написано от чужд учен. Вж. **Γόνη, Δ.** Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας. Ἀθήναι 1995, σσ. 107—119. Вж. рецензията на тази книга **Τιουτιουντζιέβ, Ι., Π. Παβλόβ.** Γρηγόριος ο Παλαμάς. Θεσσαλονίκη, ἔτος 81, τεύχος 772, Μάρτιος-Απρίλιος 1998, σσ. 283—284. Подобно е разбирането и на **Николова, Б.** Неравният път на признанието... С., 2001, с. 127.; Близка по смисъл е и тезата на **Иванов, Й.** Гръцко-български отношения преди църковната борба. — Избрани произведения, I. С., 1982, 157—182. **Динков, К.** История на българската църква. Враца, 1954, с. 64—65.; **Събев, Т.** Самостояйна народностна църква в средновековна България. С., 1987, с. 334—336.; **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, с. 14—15.

¹² Преглед на изследванията, отнасящи унищожаването на Търновската патриаршия към по-късен период, вж. у **Тодорова, О.** Православната църква..., с. 39—41. Вж. още **Αθ. Κομν. Υψηλάντου.** Τα μετά την Ἀλωσιν 1453—1789. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 105; **Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού.** Ἐπισκοπικοί κατάλογοι των επαρχειῶν της Βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας ἀπὸ της Ἀλώσεως και ἐξῆς. Θρακικά, τόμος 8, εν Αθήναις, 1937 σ. 178.

¹³ **Tachiaos, A.-E.** Die Aufhebung der Bulgarischen Patriarchat von Tirnovo. — *Balkan Studies*, 1, 1963, с. 75—79.

¹⁴ **Щапов, Я. Н.** Южнославянский политический опыт на службе у русских идеологов XV в. — ВВ, 2, 1966, с. 200—214.

¹⁵ *Turcogaeciae libri octo a Martino Crusio, in Academiae, Tybingensi Graeco et Latino Professore, utraque Lingua edita. Quibus Graecorum Status sub Imperio Turcico, in Politia, Ecclesia, Oeconomia, Scolis. Basile, 1584, p. 339.*

¹⁶ Вж. **Трифонов, Ю.** Унищожаването на Търновската патриаршия и заместването ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. Сб. НУНК, кн. XXII и XXIII, I. Дял Историко-филологичен и фолклорен, С., 1906—1907, с. 5 и сл.

¹⁷ **Ἀριστάρχης Βέης.** Ἐπισκοπικοί κατάλογοι τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχίου. Архейо της Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ Vaticanus Graecus, 2491—2500, σ. 94 (3349). Редица представители на многобройната фамилия Аристархис са заемали висши постове в османската държава и Цариградската патриаршия. Николаос Аристархис е бил велик логотет на патриаршията. Негов приемник на този пост е синът му Ставракис Аристархис Веис. Той е бил още писател, юрист, журналист и служител на турската държава. Като велик логотет на Вселенската патриаршия е имал възможност да работи в архива и библиотеката на Патриаршията и да състави епископските каталози на митрополитите и епископите на Вселенската патриаршия. Понастоящем те се намират във Ватиканската библиотека под цитирания по-горе каталожен номер. Ставракис Аристархис умира на 26 август 1925 г. Не по-малко известен е и неговият брат Григорий Аристархис, който заема поста на посланик на османската държава във Виена. Той публикува голям сборник с османски закони с помощта на Н. Николаидис под заглавие *Legislation ottomane, ou, recueil des lois, reglements, ordonnances, traites, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman. Istanbul, 1873.* Всички членове на фамилията са носили титлата „бей“.

По време на специализацията ми в Атинския университет през 1992—1994 г. имах възможност да работя с микрофилм на труда на Ставракис Аристархис Веис от Ватиканската библиотека, любезно предоставен ми от проф. Димитриос Гонис, тогава декан на теологическия факултет на университета, за което сърдечно му благодаря! Своята благодарност изказвам и на д-р Димитрис Стаматопулос от Солунския университет, който ми допълни информацията за фамилията Аристархис.

¹⁸ **Αθ. Κομν. Υψηλάντου.** Τα μετά την Άλωσιν 1453—1789. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1870, σ. 105. По този повод Сардският митрополит Герман пише: „След унищожаването на българската държава от турците (1393 г.) българската църква биде разтурена. Търново преминава веднага под непосредствена зависимост от Цариградската патриаршия със заповед на патриарха на Константинопол от август 1394 г. до митрополита на Мавровлахия да поема екзархски права над светата църква на Търново и имайки разрешение да провежда там всички архиерейски задължения, без да бъде препятстван, без да има насреща съпротива и без същевременно да бъде установен постоянно на този трон. При Геннадий II Схолярій (вероятно при третото му патриаршество, започващо от август 1464 г. до юли 1465 г.) биде решено от Синода да бъдат подчинени на Цариградския трон Охрид, Печ и Търново и вече техните архиепископи да бъдат автокефални, тъй като в предишни времена си бяха позволили поради техните християнски царе да бъдат независими. Поради това вече се ръкополагат митрополити в тези архиепископии, а не архиепископи. Търново обаче остава на пряко подчинение на Цариградския трон... По този начин биде покровителстван от патриаршески екзархи (1394—1464/5 г.). По-късно Търновската митрополия е станала една от митрополиите на Цариградския трон до скоро... **Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού.** Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχειών της Βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. Θρακικά, τόμος 8, εν Αθήναις, 1937 σ. 177—178. Вж. още **Γεδέον. Μ.** Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του Βουλγαρικού ζητήματος (1852—1873), Εν Κωνσταντινουπόλει, 1908, 126—128, по изданието на **Αθανασίου Αν. Αγγελόπουλου.** Ο κόσμος της ορθοδοξίας στα Βαλκάνια σήμερα τ. Β', Θεσσαλονίκη, 1995.

¹⁹ **Тодорова, О.** Православната църква с. 39. Авторката прави историографски преглед на цитиралите това сведение български автори (М. Дринов, Ю. Трифонов, Г. Д. Баласчев), пак там с. 93, бел. 11.

²⁰ Църковен архив. Кн. 3. Стъкмил Д. Мишев. С., 1931, с. 243.

²¹ Преглед на различните мнения по въпроса в контекста на българо-византийските църковни взаимоотношения през Средновековието вж. у **Тодорова, О.** Православната църква и българите XV — XVIII в. С., 1997, с. 38—46 и посочената там литература, с. 41—46. Авторката възприема тезата на Петър Ников, че Цариградската патриаршия не е искала да признае църковната независимост на българската църква през Средновековието, поради което няма специален акт, с който Вселенската църква закрива Търновската патриаршия. Вж. **Любенова, Л. П.** Ников. Жизнен път и научно дело. С., 1986, с. 156. Това становище не се споделя от други автори. Вж. **Николова, Б.** Неравният път на признанието..., с. 126. В контекста на непризнаването на каноничността на Търновската патриаршия от Константинопол, Хр. Матанов обяснява липсата на съпротива от страна на българското духовенство и активна църковна политика от страна на Вселенската

патриаршия при събитията, свързани с унищожаване на Търновската патриаршия. Вж. **Матанов, Хр.** Последните десетилетия — В: История на българите от древността до края на XVI век, т. I, С. 2003, с. 530.

²² **Laurant, V.** Aux origines de l'église de Moldavie. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph. — *Revue des études byzantines*, 5, 1947, 158—168. **Атанасов, Г.** Дръстърската митрополия през Второто българско царство. — Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. С., 2006, с. 677.

²³ Тази формулировка, ограничаваща правата на местен архиепископ (патриархески екзарх), се среща и в други актове на Цариградската патриаршия. Така напр. в Сигилий на патриарх Паисий I (1652—1653, 1654—1655) от 1652 г. за създаване на екзархия Каварна в диоцеза на Варненската митрополия, наред с всички делегирани права на Варненския митрополит изрично му се отнема „правото на светия синтрон“, т.е. той се запазва за патриарха. Вж. **Тютюнджиев, И.** Екзархии на Цариградската патриаршия в българските земи през XIV—XIX век. — В: Търновска книжовна школа, 7, В. Търново, 2002, с. 562—564. Аналогична е ситуацията днес, когато се разрешава на епископ от българската църква да служи в храма „Св. Стефан“ в Цариград, той има всички права на свещенодействие, без това да сядат на свещения синтрон, право на вселенския патриарх.

²⁴ **Darrouzes, J.** Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Vol. I. (1377—1410). Paris 1979. P. 240—241.

²⁵ Писмото не е датирано, но е включено в изданието на Миклошич и Мюлер след един документ от 1402 г. Вж. *Acta Patriarchatus...*, 2, p. 570—571; **Дринов, М.** Исторически преглед на българската църква. — В: Избр. произв. 2, С., 1971, с. 112; **Баласчев, Г.** Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархии през първите години от тяхното завладяване от турците. — Сб. НУНК, кн. XVIII, 1901, с. 132—170; Кореспонденция между цариградския патриарх и охридския архиепископ от началото на XV век. — Минало, I, 1909, кн. 2, с. 132 сл.; **Трифонов, Ю.** Унищожаването на Търновската патриаршия и заменянето ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. Сб. НУНК, кн. XXII и XXIII, I дял Историко-филологичен и фолклорен, С., 1906—1907, с. 3.

²⁶ **Баласчев, Г.** Кореспонденция между цариградския патриарх и охридския архиепископ от началото на XV век. — Минало, I, 1909, кн. 2, с. 9—13, 26.

²⁷ Според М. Дринов търновският престол бил безусловно подчинен на Цариград в 1402 г. Г. Баласчев отнася това събитие към 1410—1411 г. Ю. Трифонов определя като *terminus ante quem* м. март 1416 г. Ив. Снегаров сочи август 1394 г., О. Тодорова — първата половина на XV в., а Б. Николова — първото десетилетие на XV в. Вж.: **Дринов, М.** Исторически преглед... с. 112; **Баласчев, Г.** Кореспонденция... с. 127—128.; **Трифонов, Ю.** Унищожаването... с. 4—5; **Снегаров, Ив.** Търновските митрополити в турско време... с. 207—211; **Тодорова, О.** Една хипотеза около причините за ликвидирането на Търновската патриаршия. — В: Българският петнадесети век, С., 1993, с. 75—85. **Тодорова, О.** Православната църква..., с. 44—45; **Николова Б.** Неравният път..., с. 126. В гръцката историография подробно с проблема се занимава Е. Тахиаос, който за унищожаването на Търновската патриаршия посочва 1416—1438 г. **Tachiaos, A.-E.** Die Aufhebung der Bulgarischen Patriarchat von Tirnovo... p. 78. Във ватиканския ръкопис на Аристархис Вей накратко се отбелязва „Иеремия 1395“, като в скоби авторът посочва източника си — Антимос Алексудис и неговия списък в *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής*

Εκατονταετηρίδος 1821—1921, Η Χρυσή Βίβλος του Ελληνισμού, τ. 14, σ. 183, където се изреждат патриарсите и митрополитите на България и е записано „1395 'Γερεμιάς“. В своето изследване, посветено на епископските списъци на Цариградската патриаршия в периода след османското завоевание, в раздела за Търново авторът, Сардският митрополит Герман, посочва, че през август 1394 г. Търновската църква се управлява екзархийски от митрополита на Мавровлахия, но позовавайки се на Атанасий Ипсиланти във връзка с цитираното от нас сведение допуска, че тя запазва относителна независимост от Константинопол до времето на патриарх Самуил Ханджери (1763—1768; 1773—1774). Вж. **Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού**. Επισκοπικοί Κατάλογοι των Επαρχείων της Βορείου Θράκης και εν Γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. Θρακικά, τόμος F, εν Αθήναις, 1937 σ. 12—13.

²⁸ За мястото (Бачковския манастир) и датата на смъртта на Патриарх Евтимий (4 април 1404 г.) вж. последните изследвания по тези проблеми с убедителна аргументация у **Балчев, Вл.** Разкопките в Бачковския манастир през 1905 година и началото на спора за гроба на св. Патриарх Евтимий. — *Духовна култура*, година LXXXII, кн. 12, С., 2002, с. 15—28. **Балчев, Вл.** Неизвестен доклад за гроба на св. Патриарх Евтимий. — *Духовна култура*, година LXXXIV, кн. 4, С., 2004, с. 21—25. **Темелски, Хр.** Св. Евтимий, патриарх Търновски, и истината около неговия гроб. — *Църковен вестник*, бр. 7, април 2004, с. 7. **Лалев, Ив.** Приписка, сочеща къде е погребан св. Патриарх Евтимий. — *Духовна култура*, година LXXXIV, кн. 4, С., 2004, с. 26—28. Проблемът за погребението на Патриарх Евтимий в Бачковския манастир е обстойно изследван от Д. Чешмеджиев. Вж. **Чешмеджиев, Д.** Бачковският манастир и гробът на Патриарх Евтимий. — В: *Црквене студје*, бр. 2, Ниш, 2005, с. 169—194. Той обаче не приема датировката за смъртта на патриарха (1404 г.), предложена още от В. Златарски (Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий..., с. 61—68) и възприета от цитираните по-горе изследователи на въпроса. Според него „за назначаването на постоянен митрополит в Търново (през 1402 г.) може да има само една-единствена причина — патриарх Евтимий вече е бил умрял“ (с. 181). Всъщност логиката е точно обратна. В Търново се изпраща митрополит с ограничени правомощия, защото Патриарх Евтимий към 1402 г. все още е жив.

²⁹ **Снегаров, Ив.** Търновските митрополити в турско време... с. 211.

³⁰ **Тютюнджиев, Ив.** Митрополит Игнатий Търновски (? — † 1464 г.) и съборът във Ферара—Флоренция (1438—1439). — В: *Црквене студје*, бр. 2, Ниш, 2005, с. 229—249.

³¹ **Рико, П.** Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век). Подбор, превод от англ. и коментар М. Киселинчева. С., 1988, с. 200—201.

³² **Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανού**. Επισκοπικοί κατάλογοι των επαρχείων της Βορείου Θράκης και εν γένει της Βουλγαρίας από της Αλώσεως και εξής. Θρακικά, τόμος 8, εν Αθήναις, 1937 σ. 178.; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XVII — първата половина на XVIII в., В. Търново, 1994. **Петков, П.** Документи за новата история на България XIX—началото на XX век. В. Търново, 2002, с. 28—30.